

MAGDALENA DUDA-SEIFERT

University of Wrocław, Poland
Department of Regional Geography and Tourism
Institute of Geography and Regional Development
e-mail: magdalena.duda-seifert@uwr.edu.pl

NOŚNIKI PAMIĘCI MNIEJSZOŚCI ŻYDOWSKIEJ W PROCESIE PRZEKSZTAŁCANIA W DZIEDZICTWO. STUDIUM PRZYPADKU TRÓJMIASTA

VEHICLES OF MEMORY OF JEWISH MINORITY IN THE PROCESS OF HERITAGISATION. CASE STUDY OF TRICITY, POLAND

Streszczenie

Pamięć zbiorowa utrwalona w krajobrazie może stać się źródłem zasobów dla tworzenia współczesnego dziedzictwa kulturowego obszaru miejskiego. W przypadku gdy unicestwiona zostaje społeczność, zamieszkująca dane terytorium, proces ten może zostać podjęty przez współczesnych mieszkańców. Celem artykułu jest ocena stopnia zachowania i przekształcenia w miejsca pamięci potencjalnych nośników pamięci na obszarze trzech powiatów grodzkich wchodzących w skład Trójmiasta. Badania oparto o metody analizy literatury, lokalnych mediów, wybranych mediów społecznościowych oraz źródeł informacji turystycznej, których rezultaty zweryfikowano następnie w badaniach terenowych. Wyniki wskazują na różny przebieg procesu wytwarzania i zachowania materialnych nośników pamięci o historii Żydów w trzech miastach. Fazę identyfikacji zasobów uznano za zrealizowaną, podczas gdy faza transformacji w postaci nadawania nośnikom znaczeń poprzez upamiętnienia i organizację wydarzeń ma bardzo ograniczony zasięg. Próba oceny fazy inkorporacji, czyli przyznania im rangi dziedzictwa pozwoliła stwierdzić, że proces ten zaczął się dopiero i dotyczy jedynie pojedynczych nośników

Abstract

To create a modern cultural heritage of a certain area, the collective memory preserved in the landscape may be employed. In cases when the former citizens have vanished, this process can be undertaken by the contemporary inhabitants. This paper aims to evaluate both the state of the potential material vehicles of the historic memory and the advancement of the process of their heritagisation. The case study concerns the Jewish minority which used to live in three administrative units belonging to the Tricity metropolitan area in Northern Poland. The methods applied to the study include an analysis of literature, local media, selected social media, and sources of tourist information, while the results were verified through field research. The results prove that there is a different story behind the Jewish settlement in all three areas and the material vehicles of their memory have been preserved to different degrees, while the process of their heritagisation also differs. However, a transformation of the liminal landscape is advanced only in the case of the first phase of the identification of assets when attaching meaning to them has just started, and the last phase, understood as incorporation into heritage, is rare.

Słowa kluczowe: nośniki pamięci, miejsca pamięci, mniejszość żydowska, dziedzictwo kulturowe, atrakcje turystyczne, Trójmiasto

Key words: vehicles of memory, sites of memory, Jewish minority, cultural heritage, tourist attractions, Tricity

WPROWADZENIE

Pamięcią jako kategorią badawczą posługuje się wiele dyscyplin nauki, takich jak antropologia kultury, historia czy socjologia, a także geografia historyczna, geografia kultury i geografia turystyki. Kiedy określone terytorium jest zamieszkane przez grupę osób o wspólnej przeszłości, łączy tę grupę tak zwana pamięć zbiorowa. Krajobraz kulturowy może utrzymywać pamięć zbiorową, jednak w sytuacji, gdy dochodzi do unicestwienia społeczności, pamięć może zaniknąć pomimo trwania krajobrazu (Popiołek, Chłosta-Sikorska, Słaby, 2015). I taki właśnie problem napotykamy w odniesieniu do mniejszości żydowskiej zamieszkującej przed drugą wojną światową wiele miast Europy Środkowej, w których to miastach procesu przywracania pamięci o ich dawnych mieszkańcach może podjąć się grupa, która poczuwa się do takiego obowiązku z racji zamieszkiwania tego samego terytorium. Celem artykułu jest określenie zasobów potencjalnych nośników pamięci o mniejszości żydowskiej w Trójmieście i ocena stopnia ich przekształcenia w dziedzictwo, czyli uaktywnienia. Badany obszar jest szczególnie ze względu na unicestwienie naturalnych spadkobierców pamięci zbiorowej społeczności żydowskiej i całkowitą wymianę ludności po wojnie (Blacker, 2019). W takiej sytuacji można zadać pytanie, kto podejmuje działania na rzecz podtrzymania lub przywracania pamięci w krajobrazie miasta i na ile proces ten jest zaawansowany. Autorka posługuje się metodą analizy literatury przedmiotu, materiałów publikowanych w mediach oraz badań terenowych przeprowadzonych w dniach 4-10 sierpnia 2019 r. Procedura badawcza odwołuje się do modelu Turnera (1975, cyt. za Czepczyński, 2010) i obejmuje trzy etapy. Za rozpoznanie zasobów uznano istnienie dostępnych publikacji tematycznych poświęconych historii Żydów w badanych ośrodkach. W tym celu przeprowadzono kwerendę biblioteczną w poszukiwaniu tematycznych opracowań naukowych i popularno-naukowych, zawierających opisy budynków i miejsc oraz wskazaniem ich dokładnej lokalizacji, a następnie poddano analizie charakter i wielkość tych zasobów. Za nadawanie nośnikom znaczeń, a więc ich uaktywnianie uznano powstawanie materialnych upamiętnień, takich jak tablice i pomniki, lub działania z zakresu performatyki, czyli organizowanie wydarzeń związanych tematycznie z kulturą żydowską. Po trzecie, rozpoznanie ich zbadano na podstawie analizy ich

INTRODUCTION

There are many fields of science that use 'memory' as a research term, such as cultural anthropology, history, and sociology, but also historical geography, cultural geography, and geography of tourism. Within this term, the collective memory links together people who share the same territory and have a common past. Such a memory can be supported by the cultural landscape. However, in the case when the local community has been annihilated, it is also its memory that may vanish, notwithstanding the survival of the landscape (Popiołek, Chłosta-Sikorska, Słaby, 2015). And this is exactly the situation of the Jewish people who lived in many Central European cities before the Second World War. Due to the Holocaust, it is mostly contemporary residents who can eventually undertake a process of restoring the memory of long-gone inhabitants because they live in the same area. This paper aims to define the potential vehicles of memory for the Jewish minority in the Tricity and evaluate the degree of their integration into the actual heritage of the area. It is both the annihilation of the natural heirs of the Jewish collective memory and the complete transformation of the local population after the Second World War that make this an interesting case (Blacker, 2019). In considering this, two questions may arise as to who would work to sustain or restore these memories in the city landscape and how far the process has already gone. This paper uses the qualitative research approach, including a literature review, analysis of media publications, and fieldwork executed on August 4th to 10th of 2019. The research procedure refers to the Turner model (1975 after Czepczyński, 2010) and includes three phases. If certain places or buildings were mentioned in widely available Polish publications on the issue of Jewish history in the cities under research, it would be considered as the accomplishment of the phase of identification. To verify this, popular scientific literature was checked taking account of the specific locations mentioned. After this, these buildings were analysed to ascertain their number and character. The second phase of research considered attributing meaning to memory vehicles understood as the exemplification of the second phase of the heritagisation process. Either the emergence of material commemorations, such as plaques or memorials, or the organization of events devoted to Jewish culture were acknowledged as

funkcjonowania jako atrakcji turystycznych i elementów dziedzictwa żydowskiego w skali kraju. W tym etapie wykorzystano metodę analizy danych dostępnych na stronie www.sztetl.org.pl, dokumentującej pod patronatem Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN zachowane zabytki żydowskie w Polsce, a także informacji popularnych dzienników lokalnych i portali miejskich dostępnych w Internecie (www.gdansk.pl; www.gdynia.pl; www.sopot.pl). Przeanalizowano też treść przewodników turystycznych poświęconych ośrodkom Trójmiasta (Omilanowska, Majewski, 1997; Rudziński, 2015) oraz zabytkom żydowskim w Polsce (Kryciński, Olej-Kobus, Kobus, 2011) i w Europie Wschodniej (Gruber, 2007). Odwołano się także do analizy obiektów rekomendowanych przez odwiedzających Trójmiasto na jednej w głównych platform mediów społecznościowych, służących wymianie informacji turystycznych (Tripadvisor.pl). Zebrane dane na temat współczesnych upamiętnień, pomników oraz miejsc proponowanych jako atrakcje turystyczne zostały następnie zweryfikowane podczas badań terenowych przeprowadzonych w dniach 4-10 sierpnia 2019 r., połączonych z wizytą w Gdańskim Centrum Informacji Turystycznej.

NOŚNIKI I MIEJSCA PAMIĘCI W KRAJOBRAZIE MIASTA

W kontekście teorii Jana i Aleidy Assmannów w obrębie pamięci zbiorowej można wyróżnić pamięć komunikacyjną i kulturową. Pamięć komunikacyjną kształtują doświadczenia, przekazywane w obrębie międzypokoleniowego dialogu, podczas gdy pamięć kulturowa wyłania się wraz z odchodzeniem świadków historii, a upamiętnianie przeszłości zostaje przeniesione w obszar zewnętrzny – rytualny i materialny (Saryusz-Wolska 2009). Materialnym nośnikiem pamięci staje się więc krajobraz kulturowy, jednak proces jej uaktywnienia zachodzi poprzez konstytuowanie się wyobrażeń współczesnych mieszkańców danego terytorium (Halbwachs, 1969; Jałowiecki, 2009; Kaprański, 2010; Kula, 2002). W przypadku, gdy krajobraz zawiera wiele różnych, często spornych pamięci, przypisywanie mu znaczeń staje się elementem dyskursu w ramach tak zwanej polityki pamięci. Wówczas krajobraz traktowany jest jako pole walki, gdyż konflikt pamięci uwikłanych w tożsamości zbiorowe jest w dużej mierze walką o władzę (Kapralski, 2010; Rybicka,

the accomplishment of the second phase. Thirdly, the final incorporation of memory vehicles into local heritage was signified by their functioning as either tourist attractions or elements of recognized Jewish heritage in Poland. In this phase, the research included an analysis of data on the website under the auspices of the Museum of Polish Jews POLIN, which documents Jewish heritage in Poland (www.sztetl.org.pl). Additionally, the information provided by popular local newspapers and the official websites of the three cities concerned has been verified (www.gdansk.pl; www.gdynia.pl; www.sopot.pl), together with tourist guidebooks devoted both to the Tricity (Omilanowska, Majewski, 1997; Rudziński, 2015) and Jewish monuments either in Poland (Kryciński, Olej-Kobus, Kobus, 2011) or in Eastern Europe (Gruber, 2007). Finally, reviews of sites and buildings related to Jewish history written by visitors to the Tricity on one of the most popular social media platforms used by tourists (Tripadvisor.pl) were analysed. Data collected on modern memorials, buildings, and sites proposed as tourist attractions were finally verified during the field research executed between 4th and 10th of August, 2019, including a visit to the Gdansk Centre of Tourist Information.

MEMORY VEHICLES AND MEMORY SITES IN A CITY LANDSCAPE

Both communicative and cultural memory can be distinguished within the collective memory according to the theory of Jan and Aleida Assmann. The former is shaped by experiences transferred within the inter-generational dialogue, while the latter emerges as the witnesses of memory pass away and the memorisation of the past is moved to an external – ritual and material – sphere (Saryusz-Wolska 2009). Therefore, elements of the cultural landscape can become material vehicles of memory, but the process of their heritagisation takes place only when contemporary residents of the area acquire their understanding and recognition (Halbwachs, 1969; Jałowiecki, 2009; Kaprański, 2010; Kula, 2002). In cases when the landscape comprises many different, often conflicting memories, assigning meaning to it becomes a part of discourse within the frameworks of the so-called politics of memory. Then the

2011). Politykę pamięci można sprowadzić do dwóch zasadniczych elementów: strategicznego określenia tego, co należy pamiętać lub zapomnieć oraz zainicjowania taktycznych działań. Z punktu widzenia nauki taki proces przekraczania granicy między niepamięcią a upamiętnianiem w krajobrazie analizował Turner (1975 cyt. za Czepczyński, 2010), który wskazał jego poszczególne fazy. Identyfikację elementów krajobrazu wartych zapamiętania określił mianem separacji, nadawanie im znaczeń nazwał fazą transformacji, a ostatecznie przyznanie im rangi dziedzictwa we współczesnym życiu społecznym zdefiniował jako fazę inkorporacji. Proces opisany powyżej można interpretować jako przekształcanie zasobów w dziedzictwo przez wielu różnych aktorów: przedstawicieli władzy, mieszkańców, mniejszości i różne organizacje (Blacker, 2019; Nilsson, 2018; Rybicka, 2011). Oznacza on uaktywnianie potencjalnych nośników pamięci, czyli ich zauważenie i wykorzystanie w taki sposób, że stają się miejscami pamięci, rozumianymi jako *każdy znaczący obiekt materialnej lub niematerialnej natury, który dzięki ludzkiej decyzji albo na skutek pracy czasu stał się składnikiem pamięciowego dziedzictwa jakiejś wspólnoty, społeczności* (Nora, 1994 cyt. za Popiołek i in., 2015, s. 10). Proces ten obejmuje ochronę budynków i układów przestrzennych, nadawanie im nazw, stawianie pomników, umieszczanie tablic pamiątkowych, a także to, co mieści się w sferze performatyki, czyli organizację wydarzeń (Erll, Rigney, 2006; Kula, 2002; Rybicka, 2011; Szpociński, 2018). W rezultacie kreowany jest stary – nowy krajobraz w sensie i fizycznym i mentalnym (Cosgrove, Daniels, 2004; Czepczyński, 2010; Kula, 2002; Tanaś, 2011).

Tradycja niesiona przez grupę może przestać istnieć wraz z zanikiem czy znacznym ograniczeniem liczbowym obecności tej grupy na danym terenie, z drugiej strony renesans pamięci historycznej może wtórnie uaktywnić nośnik i przywrócić wartość czemuś całkowicie lub w dużym stopniu zapomnianemu (Kula, 2002). Traba (2009) apeluje o przywracanie krajobrazu kulturowego pamięci współczesnych mieszkańców regionów i miast. Według niego powinniśmy przyjmować ciągłość warstw przeszłości zapisanych w formie palimpsestu w krajobrazie kulturowym, odkrywać ich znaczenie i je odczytywać, gdyż jesteśmy zarówno depozytariuszami tych zabytków jak i ich sukcesorami. Przywracanie pamięci wpisuje się w szeroki nurt tzw. *memory boom*, jak zjawisko powrotu do przeszłości we współczesnej kulturze określa za historykiem Jayem Winterem

landscape is treated as a battlefield since a conflict of memories entangled in collective identities often means a struggle for power (Kaprański, 2010; Rybicka, 2011). The politics of memory can be attributed to two basic elements, namely strategic defining of what should be remembered or forgotten and initiating tactical measures. Such a process of crossing borders between oblivion and memorisation in a landscape was analysed by Turner (1975 after Czepczyński, 2010) who differentiated it into three phases. According to him, it starts with an identification of those landscape elements worth remembering (separation), followed by assigning a meaning to them (transformation), and ends with recognizing them as an element of heritage (incorporation). This process of transforming assets into heritage can take place due to the involvement of different groups, such as local authorities, residents, minorities, and different organisations (Blacker, 2019; Nilsson, 2018; Rybicka, 2011). Heritagisation can be defined as an activation of potential memory vehicles in such a way that they become places of memory, understood as *every significant material or intangible object, which, due to a human decision, has become a part of the memory heritage of a certain society or community* (Nora, 1994 after Popiołek et al, 2015, p. 10). This process can include the following measures: legal protection of buildings and urban layout, the naming of streets, erection of memorials, displaying of commemorative plaques, and organization of events (Erll, Rigney, 2006; Kula, 2002; Rybicka 2011; Szpociński, 2018). As a result, an old-new landscape is created in both a material and attitudinal sense (Cosgrove, Daniels, 2004; Czepczyński, 2010; Kula, 2002; Tanaś, 2011). On one hand, tradition bore by the group may disappear when the group itself vanishes or its presence decreases in a certain area, while on the other, a revival of historic memory may activate the memory vehicles and restore value to something totally or partly forgotten (Kula, 2002). Traba (2009) has called for bringing cultural landscape back to the memory of contemporary residents of regions and cities. According to him, we should not only accept a continuity of historical layers saved in the form of palimpsest in the cultural landscape, but we should also discover their meaning and read about it since we are both its depositaries and heirs. Restoring of memory becomes a part of the so-called *memory boom*, defined by historian Jay Winter as the phenomenon of returning to the past in contemporary culture (Saryusz-Wolska, 2011). It is within its

Saryusz-Wolska (2011). W jego ramach zachodzi proces demokratyzacji historii czy też dekolonizacji, rozumianej jako rehabilitacja pamięci mniejszości religijnych i etnicznych, stanowiącej element ich walki o równouprawnienie własnej tożsamości (Nora, 2009). W wielu miastach Europy Środkowej proces ten ma miejsce w stosunku do wcześniej odrzuconych i zapomnianych obiektów materialnego dziedzictwa ludności niemieckiej i żydowskiej, co staje się elementem oficjalnej polityki tolerancji i rozwoju wielokulturowego społeczeństwa, między innymi w Polsce (Ashworth, 2015; Ashworth, Tunbridge, 1999; Dymnicka, Parteka, 2010; Gruber, 2004; Kula, 2002; Saryusz-Wolska, 2010; Targowski, 2018). Proces przekształcania w dziedzictwo odpowiada bowiem na bieżące potrzeby, takie jak identyfikacja mieszkańców z określonym terytorium oraz dostarczenie zasobów dla branż sektora dziedzictwa, w tym turystyki (Kozioł, Trelka, Florjanowicz, 2013). Decyzje w ramach polityki pamięci są zazwyczaj podejmowane przez władze lokalne, czasami przy interwencji władz centralnych, a także pod wpływem lokalnych grup społecznych (Czepczyński, 2010; Dymnicka, Kajdanek, 2018; Zieliński, 2013). W celu zrozumienia, jak narracje pamięci są formowane w kontekście określonego miasta, należy przeanalizować praktyki i media, które je tworzą i aktorów – autorów tych nowych treści (Blacker, 2019). W przypadku ośrodków miejskich Trójmiasta w procesie przekształcania nośników pamięci mniejszości żydowskiej w dziedzictwo odbywa się przejście od pamięci zbiorowej społeczności dawnych członków mniejszości żydowskiej do pamięci kulturowej, czyli obiektywnej, niosącej ważne dla mieszkańców dane go terytorium treści (Halbwachs, 1969).

MNIEJSZOŚĆ ŻYDOWSKA W OŚRODKACH MIEJSKICH TRÓJMIASTA – UWARUNKOWANIA KSZTAŁTOWANIA NOŚNIKÓW PAMIĘCI ORAZ ICH IDENTYFIKACJA

Obszarem badawczym są trzy powiaty grodzkie wchodzące w skład Obszaru Metropolitalnego Trójmiasta w ich granicach administracyjnych. Największy i najludniejszy ośrodek stanowi Gdańsk (468 tys. mieszkańców i 265 km²), drugim co do

frames that religious and ethnic minorities struggle for the rehabilitation of their memory. This effort is part of a recognition that their identity is equal to that of others. This process is called the democratization of history or decolonization (Nora, 2009). For instance, it can provoke restoration of discarded and forgotten monuments representing former German and Jewish inhabitants, as has happened in many cities of Central Europe, including Poland, where such an approach has become a part of the official policy of tolerance and development in a multicultural society (Ashworth, 2015; Ashworth, Tunbridge, 1999; Dymnicka, Parteka, 2010; Gruber, 2004; Kula, 2002; Saryusz-Wolska, 2010; Targowski, 2018). Heritagisation addresses the current needs, such as identification of residents with their area of living and supporting assets for heritage sectors, such as tourism (Kozioł, Trelka, and Florjanowicz, 2013). These are local authorities, sometimes supported by central government or influenced by residents that make decisions on the politics of memory (Czepczyński, 2010; Dymnicka and Kajdanek, 2018; Zieliński, 2013). Those agents, together with the practices and media which they undertake in order to create narratives of memory in the context of the specific city, should be considered to understand the process (Blacker, 2019). In the case of the three cities analysed in this paper, this transformation of potential vehicles of Jewish memory into heritage may be performed through a transition from the communicative memory of the Jewish minority to a cultural memory enclosing meanings for new non-Jewish residents (Halbwachs, 1969).

THE JEWISH MINORITY IN THE TRICITY – PRECONDITIONS FOR THE CREATION OF MEMORY VEHICLES AND THEIR IDENTIFICATION

Three urban counties included within the administrative borders of the Metropolitan Area of the Tricity constitute the research area. Gdansk (468 thousand inhabitants and 265sq.km) is the largest one, followed by Gdynia (246 thousand inhabitants and 265sq.km) and Sopot (35 thousand inhabitants and 17sq.km) (Wieczczak, 2018). They differ in their origin and history, therefore the historical,

wielkości miastem jest Gdynia (246 tys. mieszkańców i 135 km²), a najmniejszą jednostką jest położony między nimi Sopot (35 tys. mieszkańców i 17 km²) (Wieczerek, 2018). Mają one różną genezę i historię, stąd w analizowanym układzie powiązanych ze sobą współcześnie ośrodków miejskich występuje zróżnicowanie ze względu na uwarunkowania historyczne, geograficzne i społeczne ich rozwoju i historii zamieszkujących je Żydów.

Wydarzenia historyczne związane z mniejszością żydowską i powstałe w rezultacie jej działalności budynki miasta mogą być traktowane jako potencjalne nośniki pamięci, które w pierwszym etapie kształtowania dziedzictwa, z uwzględnieniem rozszerzenia podejścia Turnera na elementy niematerialne, powinny podlegać zidentyfikowaniu jako warte zapamiętania (faza separacji). Opracowania historyczne poświęcone dziejom Żydów w badanych ośrodkach powstały, ale obejmują tylko kilka pozycji. Historię Żydów Gdańskich opisał Echt (2012) – przedstawiciel pokolenia, które przeżyło II wojnę światową, dzieje żydowskich mieszkańców Gdyni okresu międzywojennego opracował Drozd w postaci rozprawy doktorskiej, wydanej w roku 2007. Całe Trójmiasto objęła publikacją Domańska (1991, 1994, 2001; Domańska, Lifsches 1997). Poniższą analizę uwarunkowań kształtowania się nośników pamięci oparto głównie o te opracowania, przy czym zrealizowaną fazę identyfikacji w odniesieniu do zasobów materialnych wyrażono w postaci liczby budynków wymienionych przez ich autorów.

Najstarszym ośrodkiem jest Gdańsk, którego początki sięgają wczesnego średniowiecza (Domańska, 1994). W przeciwieństwie do innych dużych miast w Polsce, takich jak Warszawa czy Kraków, w Gdańsku mniejszość żydowska nigdy nie stanowiła znaczącej grupy mieszkańców, jej udział nie przekroczył bowiem 8% (Bilska-Wodecka, 2012; Echt, 2012; Piechotka, Piechotka, 2004). Wpłynęły na to specyficzne uwarunkowania historyczne. W okresie do rozbiorów w 1793 r. niezależnie od przynależności państwowej osadnictwo żydowskie w mieście było mocno ograniczane ze względu na obawy mieszkańców przed konkurencją w handlu, podczas gdy późniejsza przynależność do Prus przyniosła Żydom wolność wyboru miejsca zamieszkania. W okresie kontroli osadnictwa Żydzi zamieszkiwali na terenie graniczącym od wschodu z Głównym Miastem albo w prywatnych osiedlach polskich hierarchów kościelnych, lokowanych

geografical, and social characteristics of their development as well as the history of the Jews within them are explained below.

It is both historical events and buildings connected to the Jewish minority in a city that can be understood as potential memory vehicles, which should be identified as those worth remembering according to the Turner model, which has been modified to include the nonmaterial sphere. This took place in the form of a few historical studies devoted to Jews in the cities under research. Echt (2012), a representative of a generation that survived the Second World War thanks to Kindertransports, described the history of Gdansk Jews. The historian Drozd devoted his doctoral thesis, published in 2007, to Gdynia Jews. The history of the Jewish minority in all three cities was covered by Domańska in a series of publications (1991, 1994, 2001; Domańska, Lifsches, 1997). The contents of these books have become the material to study potential memory vehicles identified in the form of the volume and characteristics of the buildings specified.

Gdansk is the oldest settlement from among the three, since its beginnings go back to the Early Middle Ages (Domańska, 1994). However, Jews have never represented a significant share in its population, at least not larger than 8%, contrary to other large cities in Poland such as Warsaw and Cracow (Bilska-Wodecka, 2012; Echt, 2012; Piechotka and Piechotka, 2004). This situation was influenced by specific historic circumstances. In the period before the first Polish partition of 1793, the Jewish settlement in the city was severely limited due to concerns of its inhabitants about the challenges of competitiveness in trading. It was only due to the fact that it later belonged to Prussia that Jews were offered the freedom to choose their place of residence. In the first period though, Jews were living on the territories bordering the city from the east and the west. In the latter case, these were the private estates of Polish Catholic bishops, located along roads leading to the west and northwest, such as Wrzeszcz, Stare Szkoty, Winnica, Chełm and Chmielnik (fig. 1). Only individuals of the Mosaic faith lived in the area of Szeroka street in the Main City of Gdansk at the beginning of the 18th century (Piechotka, Piechotka, 2004). Large numbers of Jews moved to the centre of the city only after the suburbs were destroyed during the Napoleonic Wars and they were offered full residence rights by the Prussian government (Echt, 2012; Piechotka,

przy traktach wiodących na zachód i północny zachód, takich jak Wrzeszcz, Stare Szkoty, Winnica, Chełm i Chmielnik (ryc. 1). Na początku XVIII w. jedynie pojedyncze osoby wyznania mojżeszowego zamieszkiwały na Głównym Mieście, w okolicy ulicy Szerokiej (Piechotka, Piechotka, 2004). W rezultacie zniszczenia przedmieść podczas wojen napoleońskich oraz przyznania Żydom pełnych praw osiedleńczych przez państwo pruskie przenieśli się oni w większości do centrum Gdańska (Echt, 2012; Piechotka, Piechotka, 2004). W XIX w. synagogi funkcjonowały przy ulicach Szerokiej, Panińskiej i Lawendowej na Głównym Mieście oraz przy ulicy Szopy na Dolnym Mieście (Domańska, 1994; Echt, 2012). Zjednoczenie kilku gmin w jedną w 1883 r. spowodowało sprzedaż i rozebranie synagog w obrębie Głównego Miasta i wzniesienie cztery lata później monumentalnej Wielkiej Synagogi według projektu renomowanych architektów berlińskich (Bielak, 2003; Echt, 2012). Uważana za jedną z najpiękniejszych synagog na niemieckim Wschodzie, stała się ona jedną z dominant w krajobrazie miasta (Bielak, 2003; Bugalski, 2013; Echt, 2012). Gmina użytkowała także dwa cmentarze, które przetrwały drugą wojnę światową, a mianowicie na Chełmie i we Wrzeszczu. Gdańscy Żydzi w następnych latach przyczynili się do wzrostu gospodarczego miasta, brali udział w obrocie bursztynem, zajmowali się handlem zbożem i drewnem, posiadali więc liczne domy towarowe i sklepy przy głównych ulicach miasta, takich jak Targ Węglowy, Targ Drzewny czy ulice Długa i Szeroka. Do Żydów należały Teatr Wilhelma przy Długich Ogrodach, sala modlitw przy obecnej ulicy Na Piaskach, przy której działała szkoła, lewicowe organizacje syjonistyczne i Klub Żydowski (Echt, 2012). Lesser Giędziński, który był właścicielem jednej z największych firm handlujących zbożem we wschodnich prowincjach Niemiec, podarował gminie zbiór judaików, których wystawę otwarto w 1904 r. w salach przy Wielkiej Synagodze¹ (Bielak, 2003). Początkowo liczebność ludności żydowskiej w efekcie emigracji systematycznie malała z 3798 w 1816 r. do 2117 w 1920 r., jednak odprężenie stosunków z Polską przyniosło wzrost liczby Żydów do najwyższego w historii miasta poziomu 10448 osób w r. 1928 (Echt, 2012). W tym czasie Żydzi przybywający ze

Piechotka, 2004). As a result, there were synagogues at Szeroka, Panińska, and Lawendowa streets in the Main City and Szopy street in the Low City in the 19th century (fig. 1) (Domańska, 1994; Echt, 2012). The final unification of a few separate religious communities into one in 1883 resulted firstly in the synagogues within the Main City being sold and dismantled, and secondly in the building of a monumental Great Synagogue four years later which followed the design of renowned architects from Berlin (Bielak, 2003; Echt, 2012). It was regarded as one of the most beautiful synagogues in the German East and it also became one of few landmarks in the city landscape (Bielak, 2003; Bugalski, 2013; Echt, 2012). The Jewish community also maintained two cemeteries, which both survived the Second World War, namely in Chelm and Wrzeszcz. In the following years, Gdansk Jews contributed to the economic growth of the city. Since they traded in amber, grain, and wood, they owned many department stores and shops on the main streets of the city such as Targ Węglowy, Targ Drzewny, or Długa Street and Szeroka Street. They controlled Wilhelm Theatre on Długie Ogrody Street, the Jewish prayer house on present-day Na Piaski Street, the latter including a school, leftist Zionist organisations, and a Jewish Club (Echt, 2012). Lesser Giędziński, who was the owner of one of the largest grain trading companies in the eastern provinces of Germany, offered his collection of Judaica to a community and as a result, it was presented to the public in the form of the exhibition opened in 1904 in the rooms of the Great Synagogue¹ (Bielak, 2003). Initially, the number of Jewish inhabitants slowly decreased due to the emigration from 3,798 in 1816 to 2117 in 1920. However, relaxing relations with Poland brought about an increase in the number of Jews up to 10,448 in 1928, which was the highest level in the history of the city (Echt, 2012). At the same time, Jews coming from both the East and areas granted to Poland also settled within Wrzeszcz and Oliwa and it was for their needs that a new synagogue was built in Wrzeszcz in 1927. In the centre of Gdansk, numerous Jewish organisations and institutions worked, as well as schools, kindergartens, and a Jewish Folks' House (Echt, 2012). Due to the specific status of the Free City of Gdansk, Jews were allowed to leave the city even after the war broke out, including the famous

¹ Była to jedna z pierwszych stałych ekspozycji kultury żydowskiej w Europie (Bielak, 2003, s. 434),

¹ It was one of the first permanent exhibitions devoted specifically to Jewish culture in Europe (Bielak, 2003, p. 434),

Ryc. 1. Aktywne nośniki pamięci o mniejszości żydowskiej w ośrodkach Trójmiasta. Źródło: mapa wykonana na podkładzie z <https://mapy.geoportal.gov.pl> [data dostępu: 10.10.2019]

Objaśnienia: obszary historycznego osadnictwa Żydów: I – Miasto Główne, IIA – Wyspa Spichrzów, IIB – Długie Ogrody, III – osady podmiejskie położone na zachód od miasta, IV – Wrzeszcz. Aktywne nośniki pamięci: 1. Makieta Wielkiej Synagogi, 2. Cmentarz na Chełmie, 3 – Pomnik Kindertransportów, 4. Tablica poświęcona Frankowi Meislerowi, 5. Cmentarz nieistniejących cmentarzy, 6. Synagoga we Wrzeszczu, 7. Cmentarz Zasłużonych na Zaspie, 8. Tablica w miejscu Synagogi w Sopocie, 9. Cmentarz w Sopocie, 10. Tablica w Gdyni

Fig. 1. Active memory vehicles of Jewish minority in Tricity. Source: map on the basis of <https://mapy.geoportal.gov.pl> [access 10.10.2019]
Explanations: areas of historic settlement of Jews: I – Main City, IIA – the Granary Island, IIB – Long Gardens, III – neighbouring settlements to the West from the city, IV – Wrzeszcz. Active memory vehicles – as in the Table 1

Wschodu i terenów przyznanych Polsce osiedlali się także na terenie Wrzeszcza i Oliwy i dla nich też w 1927 r. otwarto we Wrzeszczu nową synagogę. W centrum Gdańska działały w tym czasie liczne żydowskie organizacje i instytucje, funkcjonowały szkoły, przedszkole i Żydowski Dom Ludowy (Echt, 2012). Dzięki specyficznemu statusowi Wolnego Miasta oraz przychylniej postawie władz Żydzi mogli wyjeżdżać z Gdańska nawet po wybuchu wojny, organizowano także słynne kindertransporty², dzięki czemu wielu Żydów gdańskich uratowało się z Zagłady (Echt, 2012). W 1939 r. dla pokrycia kosztów emigracji sprzedano władzom miasta Wielką Synagogę, która została przez nie rozebrana (Bielak, 2003). Dla części pozostałych w Gdańsku w 1940 r. Żydów utworzono tzw. getto budynkowe, skąd uwięzionych wywożono do warszawskiego getta, Auschwitz i Theresienstadt (Echt, 2012). W wyniku powojennych migracji i trudnej sytuacji mniejszości w Polsce Ludowej wspólnota żydowska funkcjonowała krótko w latach powojennych i odrodziła się dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX w. (Hejger, 1999). W kontekście identyfikacji zasobów Domańska wymienia 130 budynków w Gdańsku – synagog, domów modlitwy, siedzib organizacji, szkół, domów mieszkalnych i miejsc działalności gospodarczej, w większości zniszczonych i w części odbudowanych po wojnie.

W Sopocie, który rozwijał się jako letnisko i miejscowość kuracyjna i w efekcie uzyskał prawa miejskie w 1901 r., osobna gmina żydowska powstała dopiero w 1913 r. (Domańska, 2001). Nową synagogę otwarto rok później przy obecnej ulicy Dąbrowskiego 90, wówczas też uruchomiono dom wypoczynkowy dla dzieci (Echt, 2012). Żydzi prowadzili pensjonaty, hotele, restauracje, otwierali filie sklepów działających w Gdańsku i sami osiedlali się, kupując wille i kamienice (Domańska, 2001). Po dojściu Hitlera do władzy w 1933 r. w rezultacie wystąpień antysemickich żydowscy mieszkańcy zaczęli opuszczać miasto. W sierpniu 1939 przebywało w Sopocie jeszcze około 140 Żydów, którzy po wybuchu wojny zostali wywiezieni do obozów koncentracyjnych (Domańska, 2001). Po wojnie Żydzi znowu zamieszkali w mieście. Przy Helskiej 11 powstał nawet kibuc budynkowy. Podobno obszar ulic: Haffnera, Bałtyckiej i Kubacza nazywano „trójkątem żydowskim” (sopocianie.muzeumsopotu.

Kindertransporty². As a result, many Gdansk Jews survived the Holocaust (Echt, 2012). In 1939, the Great Synagogue was sold to the city authorities to cover the expenses of emigration, and it was finally dismantled (Bielak, 2003). The Jews, who stayed in Gdansk in 1940, were gathered in a building in a ghetto and were taken from there to the Warsaw ghetto, Auschwitz, and Theresienstadt (Echt, 2012). Due to the migrations and the difficult situation of minorities in the Peoples' Republic of Poland, the Jewish community existed for a short time after the war and it recovered only in the last decade of the 20th century (Hejger, 1999). Within the context of the identification of assets, Domańska (1991; Domańska and Lifsches 1997) mentions 130 buildings in Gdansk, namely synagogues, prayer houses, headquarters of organisations, schools, residences and sites of economic activity, although the majority of them were severely damaged and only in part rebuilt after the war, and then only in a simplified form.

Sopot was developing as a summer resort and spa and was only granted municipality rights in 1901, while a separate Jewish community was established there in 1913 (Domańska, 2001). One year later, a synagogue was built and opened at 90 Dąbrowski Street and at the same time a Jewish holiday house for children was launched (Echt, 2012). Jews ran guesthouses, hotels and restaurants, opened branches of their Gdansk shops, and settled down, buying houses in Sopot (Domańska, 2001). After Hitler's rise to power in 1933, as a result of anti-Semitic demonstrations, Jewish residents started to leave the city. In August 1939, there were still about 140 Jews in Sopot, who were taken to the concentration camps after the Nazis entered the city (Domańska, 2001). Jews settled in Sopot again after the war. Some of them lived in the kibbutz at Helska 11, while the area between Haffnera, Bałtycka, and Kubacza streets gained the name of the "Jewish triangle" (sopocianie.muzeumsopotu.pl). The small Jewish community took care of a local cemetery till the end of the 1960s, though the graveyard had already been officially closed in 1948 on the decision of the municipality. However, the majority of the Sopot Jews had left the city by this time (Domańska, 2001) and the cemetery slid into obscurity and fell prey to vandals (Jarczewski, 2010). Domańska (2001) identifies 123 buildings related to the history of the Jewish minority

2 Od 3 maja 1939 do 23 sierpnia 1939 r. około 200 dzieci trafiło do Anglii w ramach tzw. kindertransportów (Echt, 2012, s. 424-425).

2 Around 200 children were transported to England between 3rd May and 23rd August of 1939 in a few so-called Kindertransportes (Echt, 2012, p. 424-425).

pl). Mimo że w 1948 r. cmentarz decyzją władz został zamknięty, niewielka społeczność żydowska otaczała go opieką do końca lat 60-tych XX w., kiedy większość jej przedstawicieli opuściła miasto (Domańska, 2001). Później sopocki kirkut popadł w zapomnienie, stając się łupem wandalii (Jarczewski, 2010). Domańska (2001) identyfikuje 123 budynki powiązane z historią żydowskiej mniejszości Sopotu ze wskazaniem adresu: domy modlitwy, pensjonaty i hotele, restauracje, kluby i sklepy oraz wille i kamienice, w większości istniejące.

Gdynia otrzymała prawa miejskie w 1926 r. a tamtejszą gminę żydowską uważa się za najmłodszą w Polsce okresu międzywojennego (Drozd, 2007). W rezultacie budowy nowego portu nastąpiła częściowa przeprowadzka firm żydowskich z Gdańska do nowego miasta (Echt, 2012). Liczbę żydowskich mieszkańców w 1931 r. szacuje się na 65, jednak stopniowo rosła ona do rekordowej liczby ponad 4 tysiące i 4 % udziału w populacji w latach 1937-38 wskutek fali migracji, jednak w pozostałych latach przeciętnie liczba żydowskich mieszkańców nie przekraczała 1,7 %. Dopiero w 1937 r. powstał lokalny zarząd gminy (Drozd, 2007). Żydzi prowadzili wiele spółek i firm o międzynarodowym zasięgu, wybudowali około 30 kamienic i willi na terenie miasta, w wielu innych mieszkali lub prowadzili działalność gospodarczą, inwestowali w magazyny i wytwórnie (Drozd, 2007). W dniu wybuchu II wojny światowej w mieście przebywało około 700 Żydów, gdyż wiele osób wcześniej wyjechało (Drozd, 2007). Z Zagłady ocalało około 300 żydowskich mieszkańców, do miasta wróciło 33, jednak w ciągu kolejnych dziesięciu lat prawie wszyscy wyjechali (www.sztetl.pl). Domańska i Lifsches (1997) oraz Drozd (2007) wymieniają w sumie 145 budynków w Gdyni powiązanych z historią żydowskich mieszkańców: siedzib organizacji, spółek i firm, lokali usługowych, hurtowni, mieszkań i wybudowanych nieruchomości, które w zdecydowanej większości przetrwały wojnę.

in Sopot, namely prayer houses, guesthouses and hotels, restaurants, clubs and shops, and houses, the majority of which have survived the war.

Gdynia was granted municipality rights in 1926 and the Jewish community there is considered to be the youngest of the interwar period in Poland (Drozd, 2007). Some of the Jewish companies moved from Gdansk to the city where the new port was built (Echt, 2012). There were about 65 Jewish residents in 1931, but their number increased progressively up to a record level of more than 4 thousand and a 4% share of the population in 1937-38 due to migration, though in other years the average share did not exceed 1.7 %. The local Jewish community was only officially launched in 1937 (Drozd 2007). Jews owned many international companies, built around 30 houses in the city, lived or worked in many areas, invested in manufactories and warehouses (Drozd, 2007). There were only around 700 Jewish residents in Gdynia on 1st September 1939 since many had left the city before (Drozd, 2007). About 300 survived the Holocaust, but only 33 came back to the city, and during the following decade almost all of them left Gdynia (www.sztetl.pl). Domańska and Lifsches (1997) and Drozd (2007) together list 145 buildings in Gdynia related to the history of its Jewish residents, including the headquarters of organisations and companies, service establishments, warehouses, residential houses, and built estates which have almost all survived the war.

**PROCES PRZEKSZTAŁCANIA
ZASOBÓW W DZIEDZICTWO NA
PRZYKŁADZIE MNIEJSZOŚCI
ŻYDOWSKIEJ W GDAŃSKU,
GDYNI I SOPOCIE –
FAZY TRANSFORMACJI
I INKORPORACJI**

W kontekście przyjętego podejścia kolejną fazą uaktywnienia potencjalnych nośników pamięci jest nadawanie im znaczeń w kontekście budowania współczesnej pamięci kulturowej (transformacja). W opracowaniu uznano, że wyrazem tej fazy jest umieszczenie fizycznego upamiętnienia na budynku lub w miejscu wydarzenia historycznego w postaci tablicy lub pomnika oraz organizacja wydarzeń rocznicowych lub festiwali tematycznych. Ostatni etap uaktywnienia nośników według Turnera obejmuje ostateczne przyznanie im rangi dziedzictwa we współczesnym życiu społecznym (inkorporacja). W badanym przypadku faza ta jest najtrudniejsza do oceny ze względu na konieczność uwzględnienia badań o charakterze socjologicznym, co wykracza poza ramy bieżącego opracowania. Próba wstępnej ewaluacji tej fazy może być oparta o informacje zamieszczone w popularnych źródłach dotyczących zasobów miasta oferowanych na rynku turystycznym (przewodniki turystyczne, strony miejskie, recenzje na stronie TripAdvicor.com) lub na stronie internetowej gromadzącej dane dotyczące dziedzictwa żydowskiego w Polsce pod patronatem Muzeum Żydów Polskich POLIN (sztetl.org.pl).

Mniejszość żydowska zamieszkała w ośrodkach miejskich Trójmiasta ucierpiała w Holokauście, choć dzięki dostępowi do morza i w wypadku Gdańska specyficznemu statusowi w dużej części mogła się uratować poprzez emigrację. Ze względu na powojenną falę antysemityzmu w Polsce Ludowej lat sześćdziesiątych XX w. ci, którzy osiedlili się w tych miastach po r. 1945, w większości wyemigrowali. W związku z taką sytuacją nie można rozważać w tym przypadku trwania niematerialnych nośników pamięci komunikacyjnej, gdyż nie było społeczności, która by je kultywowała. Dopiero w 1994 r. mała grupa około stu osób żydowskiego pochodzenia utworzyła gdańską gminę synagogalną i odzyskała jedyną zachowaną synagogę w Gdańsku Wrzeszczu, dwie kolejne

**THE PROCESS OF
HERITAGISATION USING
THE EXAMPLE OF THE JEWISH
MINORITY IN GDANSK,
GDYNIA, AND SOPOT – PHASES
OF TRANSFORMATION AND
INCORPORATION**

After the memory vehicles have been identified, the next phase in the process of heritagisation concerns ascribing them the meaning to build a contemporary cultural memory (transformation phase). The author has assumed that this phase is expressed either by material commemoration placed on the building or site in the form of a plaque/memorial or the organisation of celebrations and thematic festivals. The third and last phase of the activation of memory vehicles according to Turner means their final recognition as part of the heritage in contemporary social life (incorporation). In the case study under research, this phase seems to be the most difficult one to be assessed since the confirmation of it taking place would require a sociological study, which is beyond the scope of the paper. However, preliminary research has been conducted based on an evaluation of sources of tourist information about the cities (tourist printed guides, municipality websites, reviews on TripAdvicor.com), and a website which gathers and spreads data on Jewish heritage in Poland under the auspices of the Museum of Polish Jews POLIN (sztetl.org.pl).

Although the Jews living before the Second World War in the three cities under research suffered during the Holocaust, some of them were saved due to emigration facilitated by both access to the sea and the specific political status of the "Free City" in the case of Gdansk. Still, due to the afterwar anti-Semitic ideology in the Peoples' Republic of Poland, which was especially severe in the 1960s, almost all Jews who settled in the Tricity after 1945, emigrated. Therefore, it is hard to discuss communicative memory since there was practically no community to sustain it. It was only in 1994 that a small group of about 100 people of Jewish origin re-established a religious community in Gdansk and reclaimed the only surviving synagogue in Gdansk Wrzeszcz from the city, while two more communities were launched in 2000 and 2014 (sztetl.org.pl). On the other hand,

wspólnoty powstały w 2000 i w 2014 r. (sztetl.org.pl). Z kolei materialne nośniki pamięci, choć przetrwały w różnym stopniu w każdym z rozważanych miast, ale jednakowo podlegały procesom zapomnienia i odrzucenia w ramach ideologii jednolitego narodowościowo państwa polskiego w okresie powojennym. Dopiero w latach osiemdziesiątych XX w. pojawiły się pierwsze działania ze strony miejscowych społeczników, głównie środowiska przewodników miejskich, a następnie przedstawiciele gminy żydowskiej i urzędu miasta, mające na celu zachowanie materialnych relikwów historii mniejszości żydowskiej i jej upamiętnienie w postaci pomników, tablic i uroczystości rocznicowych oraz innych wydarzeń. Proces ten jednak, jak zostanie to wykazane, ma bardzo ograniczony charakter i przebiega w zróżnicowany sposób w każdym z trzech ośrodków, bowiem miasta te nie prowadzą skoordynowanych działań w zakresie polityki pamięci (Szmytkowska, 2014).

Najbardziej w wyniku zniszczeń wojennych ucierpiał Gdańsk, podczas gdy zabudowa Sopotu i Gdyni w większości przetrwała wojnę. Na skutki wojenne nałożyła się ideologia, w ramach której w świadomy i planowy sposób dokonywano selekcji obiektów odbudowywanych w Gdańsku tak, aby podkreślić wcześniejszą polską historię miasta, a zatrzeć ślady niemieckości (Bossak-Herbst, 2009; Bugalski, 2013; Saryusz-Wolska, 2011; Stankiewicz, 1979). W rezultacie większość budynków związanych z działalnością organizacji, gminy i osób pochodzenia żydowskiego w centrum miasta uległa zniszczeniu. Synagogi, z wyjątkiem tej we Wrzeszczu, zostały już wcześniej wyburzone, zachowały się jedynie cmentarze na górze Chełm i we Wrzeszczu. Starania w kierunku objęcia ochroną i renowacji pierwszego z nich podjęło w latach osiemdziesiątych środowisko społeczników, w 1994 r. powstała gmina żydowska, która odzyskała synagogę (ryc. 2). Upamiętnienia pojawiły się w latach dziewięćdziesiątych XX w. w efekcie zabiegów inspirowanych przez przedstawicieli gminy i wspieranych przez władze miasta i proces ten jest kontynuowany. W rezultacie na obszarze Gdańska funkcjonuje synagoga, przy której jednak brak jest tablic informacyjnych o jej historii czy współcześnie funkcjonującej wspólnocie (fot. 1), trzy upamiętnienia in situ – na miejscu synagogi, cmentarza i domu twórcy pomnika – oraz dwa obiekty sepulkralne i pomnik o charakterze ogólnym (tab. 1)(fot. 2 i 3).

the material memory vehicles, though they have survived to a different degree in every city, were still subject to the process of rejection and fading into oblivion due to the official policy of the country of one nation and one religion. The first efforts towards maintaining physical traces of the Jewish past and its commemoration through the erection of memorials and the organising of events emerged in the 1980s due to local activists, mainly from among the city guides' circle, followed by representatives of the local Jewish community and supported by the municipality agents. This process has, however, very limited scope and is differentiated depending on the city, since the municipalities do not coordinate their memory politics (Szmytkowska, 2014).

Gdansk was damaged the most severely during the war, while most of the buildings in both Gdynia and Sopot have survived till today. Unfortunately, due to ideological reasons, the buildings to undergo a complete renovation were chosen in such a way that the Polish character of the city was to be sustained, while its German cityscape was obliterated (Bossak-Herbst, 2009; Bugalski, 2013; Saryusz-Wolska, 2011; Stankiewicz, 1979). As a result, many buildings related to the Jewish community, organisations, or individual people in the city were either destroyed or rebuilt in a simplified form. Synagogues, except the one in Wrzeszcz, had already been demolished before the war, while two cemeteries – on Chełm and in Wrzeszcz – survived the war. However, the first initiatives towards their protection and renovation were started no sooner than in the 1980s by local activists, while the Jewish religious community created in 1994 reclaimed the synagogue (photo 1). This was followed by the first commemorations in the 1990s inspired by the members of the Jewish community and supported by the Gdansk municipality and this process has continued since then. As a result, there is a functioning Synagogue, but it lacks any information boards devoted to its history and contemporary community (photo 1). There are also three memorials in situ – on the sites of the former Great Synagogue, a cemetery and the house where the author of the Kindertransports' memorial once lived – and additionally two symbolic cemeteries and a memorial of general character devoted to the Kindertransports located near the Railway stadion from where the children departed (tab. 1)(photo 2 and 3).

W Gdańsku organizowane są ponadto trzy cykliczne wydarzenia związane tematycznie z kulturą żydowską (Duda-Seifert, 2016). Najstarsze są Bałtyckie Dni Kultury Żydowskiej, organizowane od 1999 r. przez Gdański oddział Towarzystwa Społeczno-Kulturowego Żydów w Polsce. Festiwal Kultury Żydowskiej Zbliżenia od 2013 r. ma miejsce

Furthermore, there are three cyclical events related to Jewish culture in Gdansk (Duda-Seifert, 2016). The Baltic Days of Jewish Culture, organised by the Gdansk branch of the Socio-Cultural Jewish Society in Poland, have the longest tradition since they have been run since 1999. The Festival of Jewish Culture "Zblizenia" has taken place since 2013 thanks to the

Tab. 1. Wybrane potencjalne nośniki pamięci i ich uaktywnienie w postaci upamiętnień w krajobrazie ośrodków miejskich Trójmiasta

Tab. 1. Selected vehicles of Jewish memory in the landscape of the Tricity

Lp/ No	Obszar/ City	Miejsce, budynek/ Building, site	Stan/ State	Upamiętnienie/ Commemoration	Rok upamiętnienia /Year of commemoration	Aktor/Actor	Wydarzenia/Events
1	Gdańsk	Wielka Synagoga <i>The Great Synagogue</i>	Nie zach. <i>Not preserved.</i>	Przebieg murów w ulicy; Makieta <i>Layout of walls on the pavement; Miniature model</i>	2013 2018	Pryw. (M.A.) Fund., Sam. Priv. (M.A.) Foundation, Municipality	Obchody rocznicy zburzenia <i>Celebration of the anniversary of demolition</i>
2	Gdańsk	Cmentarz na Chełmie <i>Cemetery in Chelm</i>	Zach. w złym stanie <i>Preserved in a bad state</i>	Wpis do rej.zab. Inwentaryzacja; Ogrodzenie; Tabliczka; nowe macewy* <i>Monument Registered; Stocktake; Enclosure; Plaque; New matzevah*</i>	1984 1980s 2006-08 2009	Pryw. (społ.), Gmina żydowska <i>Priv.(activists) Community</i>	Uroczystość odsłonięcia macew <i>Celebration of matzevah unveiling</i>
3	Gdańsk	Pomnik Kindertransportów <i>Memorial of Kindertransports</i>	n.d.	Pomnik <i>Memorial</i>	2009	Pryw. (społ.) Sam. <i>Priv. (activists.), Municipality</i>	Obchody rocznic <i>Celebration of anniversaries</i>
4	Gdańsk	Dom Franka Meislera <i>House of Frank Meisler</i>	zach. <i>preserved</i>	Tablica <i>Memorial plaque</i>	2018	Sam. <i>Municipality</i>	Uroczystość odsłonięcia <i>Celebration of unveiling</i>
5	Gdańsk	Cmentarz Nieistniejących Cm. <i>Cemetery of Nonexistent cem.</i>	n.d.	Lapidarium <i>Lapidarium</i>	2002	Sam. <i>Municipality</i>	Modlitwa międzyw. 1.XI. <i>Interdenominational prayer</i>
6	Gdańsk -Wrzeszcz	Nowa Synagoga <i>New Synagogue</i>	zach. <i>preserved</i>	Wpis do rej.zab. Zwrot Gminie Żyd. <i>Monument registered, Reclaimed by the Jewish community</i>	1987 1.1990 (1990s)		Edukacja; święta; Fest. Zbliżenia (od 2013) <i>Education, Feast days, Festival</i>
7	Gdańsk Zaspa	Cmentarz Zasłużonych <i>Merit Cemetery</i>	n.d.	Kwatera Żydów – ofiar obozów <i>Grave of the Jews – the camps' victims</i>	1985 1994	Sam <i>Municipality</i>	
8	Sopot	Synagoga <i>Synagogue</i>	nie zach. <i>Not preserved</i>	Tablica <i>Memorial plaque</i>	1990/ 1999	Fundacja R.N. <i>R.N. Foundation</i>	
9	Sopot	Cmentarz Żydowski <i>The Jewish Cemetery</i>	zach. <i>preserved</i>	Wpis do rej.zab. Rewaloryzacja Udostępnienie <i>Registered monument, Restoration, Opening</i>	1983 1.80 (1980s) 1990	Fundacja R.N. <i>R.N. Foundation</i>	Wydarzenia rocznicowe <i>Anniversary celebrations</i>

10	Gdynia	Obszar życia i aktywności żydowskiej społeczności (Area of the Jewish community)	n.d.	Tablica Memorial plaque	2013	Sam.,Tow. Przyjaźni Izrael-Polska Municipality, Polish-Israeli Friendship Society	Uroczystość odsłonięcia Celebration of unveiling

*6 maja 2009 odkryto nową macewę na grobie rabina Meira Posnera – autora komentarza „Beth Meir” wydrukowanego w 1787 r. we Frankfurcie nad Odrą – stała się ona miejscem pielgrzymek pobożnych Żydów z Izraela, Europy i USA; On 6 May 2009 / a new matzevah was unveiled on the grave of Rabbi Meir Posner – the author of comment „Beth Meir”, published in 1787 in Frankfurt am Oder – it has become a pilgrimage site for pious Jews from Israel and the USA since then (Bielawski, K. <http://cmentarze-zydowskie.pl/gdansk.htm>).

Objaśnienia/Explanations:

Cm. – cmentarz; Fest. – festiwal; Fund. – fundacja; Fundacja R.N. – Fundacja Rodziny Nissenbaumów; l. – lata; M.A. – Mieczysław Abramowicz, rzecznik filii Związku Gmin Wyzn.Żyd. (spokeperson for the Jewish Religious Community); międzyw. – międzywyznaniowa; n.d. – nie dotyczy (does not concern); pośw. – poświęcona; pryw. – prywatna inicjatywa (Priv. – private initiative); rej.zab. – rejestr zabytków; sam. – samorząd; społ. – społeczny; społ.żyd. – społeczność żydowska; zach. – zachowany.

Źródło: opracowanie własne na podstawie literatury, źródeł internetowych oraz badań terenowych.

Source: self-elaboration by author based on literature, Internet sources and fieldwork

dzięki Fundacji Kultury „Zbliżenia”, podczas gdy Gdański Przegląd Filmów o Tematyce Żydowskiej organizowany jest od 2014 r. przez Towarzystwo Polsko-Izraelskie „Wspólne Dziedzictwo-Moreshet Meshutefet”. W obu patronat obejmuje m.in. miasto Gdańsk, w drugim także rektor Uniwersytetu Gdańskiego. Miejsca wydarzeń poza Synagogą we Wrzeszczu obejmują także inne budynki, pełniące kulturowe funkcje w mieście, takie jak teatry, muzea, Dwór Artusa, Ratusz Staromiejski w Gdańsku czy Oliwski Ratusz Kultury (tab. 2).

Miasto Sopot przetrwało drugą wojnę światową w dobrym stanie, zniszczenia objęły bowiem tylko około 10 procent substancji miejskiej, a zawiązane w 1978 r. Towarzystwo Przyjaciół Sopotu doprowadziło do przyznania miastu statusu zabytkowego zespołu urbanistycznego (Bossak-Herbst, 2009). W Sopocie władze miejskie we współpracy z Fundacją Nissenbaumów zadbały o cmentarz żydowski już w latach osiemdziesiątych, a po udostępnieniu go zwiedzającym w 1990 r. na jego terenie organizowane są wydarzenia rocznicowe z udziałem przedstawicieli lokalnych władz i gminy żydowskiej z Gdańska Wrzeszcza (fot. 4). W miejscu zniszczonej synagogi wzniesiono blok mieszkalny, jednak w 1990 r. Fundacja Rodziny Nissenbaumów umieściła na nim tablicę pamiątkową, a po jej zniknięciu nową ufundowała w 1999 r. urodzona w Sopocie Mira Ryczke-Kimmelman (sztetl.org.pl). Sopotki Teatr Atelier organizuje od roku 2006 Międzynarodowe Spotkania z Kulturą Żydowską przy wsparciu

Cultural Foundation of the same name, while the Gdansk Retrospective of Jewish-themed Movies has been run by the Polish-Jewish Society “Common Heritage Moreshet – Meshutefet” since 2014. The Gdansk Municipality patronizes the two last-mentioned ones, while the Rector of the Gdansk University also takes under its auspices the Retrospective. These festivals usually cover the whole program of events taking place in different spots in the Tricity, including the New Synagogue and other cultural institutions such as theatres, museums, the Artus Court, The Old Town Hall in Gdansk and the Cultural Townhall in Oliwa (tab. 2).

Sopot survived the Second World War in a good condition since only about 10% of its buildings were demolished, and it received the status of a protected urban ensemble as a result thanks to the efforts of the Society of Sopot Friends, launched in 1978 (Bossak-Herbst, 2009). It was already in the 1980s that the municipality co-operated with the Nissenbaum Foundation to restore and protect the Jewish cemetery. After it was opened to visitors in 1990, the anniversary celebrations have taken place there with the participation of both the Municipality and representatives of the Jewish religious community from Gdansk (photo 4). A new apartment block was built on the spot of the former Sopot synagogue, though in 1990 the Nissenbaum Family Foundation placed a memorial plaque on its wall, and after it was stolen, a new one was put up in 1990 by Mira Ryczke-Kimmelman, who was born in the city (sztetl.org.pl)

Tab. 2. Wybrane wydarzenia – uaktywnione nośniki pamięci w przestrzeni miejskiej Trójmiasta**Tab. 2.** Selected events – active vehicles of memory in the cityscape of the Tricity

Lp/ No	Wydarzenie/Event	Miasto/ City	Data/ Date	Przykładowe miejsca/ Exemplary locations
1	Bałtyckie Dni Kultury Żydowskiej <i>Baltic Days of Jewish Culture</i>	Gdańsk	Od 1999 czerwiec (from June 1999)	Gdańskie Towarzystwo Przyjaciół Sztuki, Ratusz Staromiejski, Dwór Artusa, Gdański Teatr Szekspirowski, Ratusz Gł. Miasta, szkoła muzyczna OSM w Gdańsku, Teatr Muzyczny w Gdyni <i>Gdansk Society of Art. Friends, The Old Town Hall, The Artus Court, Gdansk Shakespeare Theatre, Main Town Hall, the Music School in Gdansk, the Music Theatre in Gdynia</i>
2	Festiwal Zbliżenia w Gdańsku <i>Festival of Jewish Culture „Zblizenia”</i>	Gdańsk	Od 2013 wrzesień (from October 2013)	Nowa Synagoga; Galeria Wnętrz City Meble, Strefa Inspiracji, Teatr w Blokowisku, Republika Marzeń Gdańska Szkoła Artystyczna, Biblioteka Manhattan, Otwarta Galeria Smaku (Garnizon) <i>The New Synagogue, The „Galeria Wnętrz City Meble”, „Strefa Inspiracji”, Theatre in Blokowisko, „Republika Marzeń” Gdansk Artistic School, Manhattan Library, „Otwarta Galeria Smaku” („Garnizon”)</i>
3	Gdański Przegląd Filmów o Tematyce Żydowskiej <i>Gdansk Retrospective of Jewish-themed movies</i>	Gdańsk	Od 2014 marzec/ kwiecień (from March/ April 2014)	Wydział Filologii Uniwersytetu Gdańskiego, Oddział Etnografii Muzeum Narodowego, Oliwski Ratusz Kultury <i>Faculty of Language Studies of Gdansk University, Ethnology branch of the National Museum in Gdansk, the Townhall of Culture in Oliwa</i>
4	Wykład „Żydzi gdańscy – gdańscy patrioci” <i>Lecture: „Gdansk Jews – Gdansk patriots”</i>	Gdańsk	24.XI.2010	Dom Uphagena – oddział Muzeum Miejskiego <i>Uphagen House – branch of the Municipal Museum</i>
5	Uroczystość odsłonięcia makiety Wielkiej Synagogi <i>Celebration of unveiling of the model of the Great Synagogue</i>	Gdańsk	8.X.2018	Wystawa plenerowa (8-28X2018), Gdański Teatr Szekspirowski, Dom Uphagena – Oddz. Muzeum Gdańska <i>Openair exhibition, Gdansk Shakespeare Theatre, Uphagen House – branch of Municipality Museum</i>
6	Odsłonięcie tablicy Meislera <i>Unveiling of the Meisler memorial plaque</i>	Gdańsk	8.VII.2018	Ulica Długa 81/83, Długa st. 81/83
7	Odsłonięcie pomnika Kindertransportów <i>Unveiling of Kindertransports’ Memorial</i>	Gdańsk	6.V.2009	Pomnik, Cmentarz na Chełmie, Nowa Synagoga, Uniwersytet Gdański, Nadbałtyckie Centrum Kultury <i>Memorial, Cemetery on Chelm, New Synagogue, Gdansk University, „Nadbałtyckie Centrum Kultury”</i>
8	Upamiętnianie ofiar Shoah; flash mob gimnazjalistów <i>Celebrations to commemorate Shoah victims; Flash mob of junior high-school students</i>	Gdańsk	24 VI 2013 I 2018 i I 2019	Pomnik Kindertransportów <i>The Kindertransports’ Memorial</i>
9	Międzynarodowe Spotkania z Kulturą Żydowską <i>International Meetings with the Jewish Culture</i>	Sopot	Od 2006 lipiec/sierpień (July/August from 2006))	Teatr Atelier, Nowa Synagoga (Gmina Wyznaniowa Żydowska) <i>Atelier Theatre, New Synagogue (Jewish Religious Community)</i>
10	Projekt naukowo-badawczy „Sopocianie” <i>Research project „Sopot residents”</i>	Sopot	2018	Muzeum Sopotu, spacer „Śladami Żydów sopockich” – 80 miejsc w mieście <i>Sopot Municipality Museum, walks by „Traces of Sopot Jews” – circa 80 sites in the city</i>
11	Cykl spotkań z historią <i>Cycle of meetings with history</i>	Gdynia	2018	Spacer „Śladami historii Żydów w śródmieściu Gdyni” <i>Guided walk – „Traces of the history of Jews in Gdynia centre”</i>

Źródło: opracowanie własne na podstawie informacji w mediach i programów imprez

Source: elaboration by author based on information from Internet media and programs of events

finansowym Urzędu Miasta oraz patronacie prezydenta i marszałka województwa (tab. 2). Miejscem spotkań stał się również sopocki ratusz, w którym w 1991 r. zawiązało się Stowarzyszenie Żydów Kombatantów i Poszkodowanych w II wojnie światowej, a w 1994 r. Trójmiejska Gmina Wyznaniowa.

W Gdyni pierwsze i jedyne jak dotąd upamiętnienie pojawiło się w przestrzeni miejskiej dopiero w roku 2013 w postaci tablicy poświęconej społeczności żydowskiej miasta, ufundowanej przez samorząd miejski we współpracy z Towarzystwem Przyjaźni Izrael-Polska (tab. 1). W 2018 r. po raz pierwszy w ramach szerszych działań na rzecz szerzenia wiedzy o mieście zorganizowano spacer „Śladami historii Żydów w Śródmieściu Gdyni” (tab. 2).

Przy założeniu, że ostateczna faza przekształcenia potencjalnych nośników pamięci w dziedzictwo, czyli inkorporacji może być przynajmniej w przybliżeniu interpretowana na podstawie stopnia rozpoznania ich jako walorów turystycznych i elementów dziedzictwa żydowskiego miasta, ostatni etap analizy oparto o dane pozyskane ze strony www.sztetl.org, przewodników turystycznych i recenzji zamieszczonych na [TripAdvisor](http://TripAdvisor.com). Okazuje się, że żadne z trojga miast nie jest rozpoznawane jako typowy cel podróży dla osób zainteresowanych dziedzictwem żydowskim (Gruber, 2007), a polski przewodnik po zabytkach kultury żydowskiej w kraju (Kryciński i in., 2011) wymienia cztery obiekty w Gdańsku, sześć w Sopocie i żadnego w Gdyni (tab. 3). W sumie 28 obiektów w Trójmieście opisuje strona poświęcona dziedzictwu żydowskiemu (www.sztetl.org), z liczby tej jednak aż dziesięć nie istnieje, w związku z czym zasób ten ma ograniczone znaczenie dla podtrzymywania pamięci kulturowej w krajobrazie miejskim. Ciekawy jest przypadek dwóch upamiętnień związanych z martyrologią, wskazanych na liście [sztetl.org](http://www.sztetl.org) w Gdańsku, a mianowicie aresztu śledczego na ul. Kładki 24 i podobozu Sztutowo w Kokoszkach, które jednak nie wskazują Żydów jako ofiar, w pierwszym przypadku tablica pochodząca z roku 1958 mówi o bohaterach Polakach. Jest to przykład dyskursu różnych pamięci w ramach krajobrazu rozumianego jako pole walki. Przewodnik turystyczny z 1997 r. (Omilanowska i in., 1997) nie wspomina żadnego miejsca związanego z żydowską mniejszością w Trójmieście, podczas gdy ten pochodzący z 2015 r. (Rudziński, 2015) zawiera informacje o Wielkiej Synagodze oraz Pomniku Kindertransportów, a także Cmentarzu Nieistniejących

(tab. 1). The Atelier Theatre located in Sopot has been organising International Meetings with Jewish Culture with the support of the Municipality and Voivodship self-government since 2006 (tab. 2). It was on the premises of the Sopot Townhall that the Association of Jewish War Veterans and Victims of the Second World War was launched in 1991, as well as the Tricity Jewish religious community.

The first and so far the only commemoration in Gdynia was placed in the city landscape in 2013. It took the form of a memorial devoted to the former Jewish residents, which was founded by the Municipality in co-operation with the Polish-Israeli Friendship Society (tab. 1). It was also only in 2018 that a guided walk called “Traces of history of Jews in the centre of Gdynia” was proposed within the framework of the work towards spreading local knowledge about the city (tab. 2).

In this study, with an assumption that the final phase of heritagisation can be at least approximately evaluated based on the degree of the recognition of memory vehicles as tourist attractions and elements of the Jewish heritage of the city, the final part of the analysis consisted in data obtained from www.sztetl.org, tourist printed guidebooks and reviews on TripAdvisor.com. It was found that none of the cities are mentioned as an Eastern European destination for people interested in Jewish heritage (Gruber, 2007), while the country guidebook for Jewish heritage lists four sites in Gdansk, six in Sopot and none in Gdynia (Kryciński et al, 2011) (tab. 3). The website devoted especially to Jewish heritage enumerates 28 buildings in the Tricity, though as many as 10 from that list do not exist anymore, which limits their significance for becoming a memory site in the city landscape (www.sztetl.org). Two memorials described on www.sztetl.org are of particular interest. One is devoted to the detention centre at 24 Kładki Street, and the other to the concentration camp in Kokoszki in Gdansk, though they do not indicate Jews as victims. In the former case, a memorial plaque from 1958 refers to the heroic Poles, which is an example of the discourse of different memories within the frames of the landscape understood as the battlefield. The guidebook from 1997 (Omilanowska et al., 1997) does not mention any sites related to the Jewish minority in any of the cities, while the one from 2015 (Rudziński, 2015) includes information about three such places, namely the Great Synagogue, the Kindertransport’s Memorial and the Cemetery of Nonexistent Cemeteries, although the

Fot. 1. Jedyna zachowana synagoga – w Gdańsku Wrzeszczu
Photo 1. The only Tricity synagogue that has survived – in Gdansk Wrzeszcz

Fot. 3. Pomnik Kindertransportów w Gdańsku
Photo 3. The Kindertransport's Memorial in Gdansk

Fot. 2. Makieta Wielkiej Synagogi w Gdańsku
Photo 2. The miniature model of the Great Synagogue in Gdansk

Fot. 4. Brama wejściowa na cmentarz żydowski w Sopotie
Photo 4. Entrance gate to the Jewish cemetery in Sopot

Wszystkie fotografie/ All photos: M. Duda-Seifert

Cmentarzy, choć bez wskazania jego powiązania z żydowską mniejszością. Spośród stron miejskich poświęconych turystyce jedynie gdańska opisuje Pomnik Kindertransportów oraz Pomnik Nieistniejących Cmentarzy, ten drugi jednak w kontekście ogólnym, jak powyżej (www.gdansk.pl), podczas gdy pozostałe dwie nie zawierają odniesień do żadnego z obiektów żydowskich (www.gdynia.pl; www.sopot.pl)³. Najbardziej popularna strona mediów społecznościowych, na której odwiedzający zamieszczają recenzje atrakcji turystycznych,

last one does not mention any relation to the Jewish cemetery. As far as municipality websites are concerned, it is only the Kindertransport's Memorial and again the same symbolic Cemetery in Gdansk that are described as tourist attractions, although the latter again only in a general context (www.gdansk.pl). Neither Gdynia nor Sopot make any direct reference to the Jewish sites (www.gdynia.pl; www.sopot.pl)³. On the 17th February 2020, the most popular social media platform to share a review of the tourist attraction, TripAdvisor.com, included only

3 Opinię o braku rozpoznania dziedzictwa żydowskiego jako waloru turystycznego przez władze miejskie i lokalne organizacje turystyczne potwierdza fakt, że w Centrum Informacji Turystycznej Gdańska w dniu 6 sierpnia 2019 r. nie udzielono żadnych wskazówek co do ewentualnych pamiątek żydowskich w mieście poza wskazaniem miejsca dawnej Wielkiej Synagogi.

3 The opinion on the lack of recognition of the Jewish heritage as a tourist asset by the Municipality can be supported by the fact, that on the 6th August 2019 no advice was offered in the Gdansk Centre of Tourist Information considering the places related to Jewish minority except the site of the former Great Synagogue.

czyli TripAdvisor, zawierała w dniu 17 lutego 2020 r. wzmianki na temat tylko dwóch obiektów z obszaru Trójmiasta, takich jak Pomnik Kindertransportów w Gdańsku i cmentarz żydowski w Sopocie, przy czym w przypadku drugiego z wymienionych były to tylko dwie opinie. Zawarte powyżej wyniki analizy pozwalają wstępnie określić stan inkorporacji potencjalnych nośników pamięci w dziedzictwo za praktycznie nie zrealizowany, może z wyjątkiem Pomnika Kindertransportów (fot. 3).

two Jewish-related sites within the Tricity, namely the Kindertransport's Memorial in Gdansk and the Jewish cemetery in Sopot, while in the case of the latter, there were only two opinions. The results of such preliminary research, therefore, lead to the conclusion that the incorporation phase has not been hitherto realised, maybe with the exemption of the Kindertransport's Memorial in Gdansk (photo 3).

Tab. 3. Liczba nośników w procesie uaktywnienia (fazy transformacji i inkorporacji)

Tab. 3. Number of vehicles of memory in the process of heritagisation (transformation and incorporation phases)

Obszar/City		Liczba miejsc pamięci/Number of sites of memory			
		Sztetl.org (17.02.2020)	Kryciński i in. (2011) Krycinski et al.(2011)	Tripadvisor (17.02.20) liczba recenzji / No. of reviews	Strony internetowe miejskie/ Municipality websites
Gdańsk	Centrum Centre	8: 1 cmentarz, 4 synagogi NI; 1 inny budynek NI, 1 inny budynek; pomnik 8: 1 cemetery, 4 synagogues (NE), 1 other building (NE), 1 other building, memorial	2 (cmentarz; pomnik) (cemetery, memorial)	1 Pomnik/43 (Memorial)	2 Pomniki (Memorials)
	Wrzeszcz	5: 1 cmentarz, 1 synagoga, 1 synagoga NI; 1 inny budynek, 1 inne miejsce (1 cemetery, 1 synagogue, 1 synagogue NE, 1 other building, 1 other site)	2 (synagoga; cmentarz) (synagogue, cemetery)	0	0
Sopot		11: 3 cmentarze (w tym 1 żydowski), 1 synagoga NI, 3 inne budynki NI, 4 inne budynki; oraz na cmentarzach 12 nagrobków (3 cemeteries, incl.1 Jewish, 1 synagogue NE, 3 other buildings NE, 4 other buildings, plus 12 tombstones in cemeteries)	6 (1 cmentarz; 5 innych budynków); (cemetery, 5 other buildings)	1 (cmentarz)/ 2 (cemetery)	0
Gdynia		5: 4 inne budynki; judaica z MMG (4 other buildings; plus judaica from Municipality Museum)	0	0	0
TRÓJMIASTO		28	10	2	2

Inne budynki obejmują dawne domy modlitwy lub miejsca działalności gospodarczej; NI – nie istniejący, MMG – Muzeum Miasta Gdańska; strony internetowe miejskie: www.gdansk.pl, www.gdynia.pl, www.sopot.pl; stan na 19.08.2019.

Other buildings include former prayer houses and places of economic activity; NE – non-existent; Municipality websites: www.gdansk.pl, www.gdynia.pl, www.sopot.pl; 19.08.2019.

Źródło: opracowanie własne

Source: elaboration by author

WNIOSKI

Obszar metropolitalny składający się z trzech miast o różnej genezie i historii prezentuje trzy różne przykłady wkładu mniejszości żydowskiej w tworzenie krajobrazu miejskiego, a także stopnia przetrwania nośników pamięci o niej w krajobrazie miejskim. Analiza zasobów i podejmowanych przez różnych aktorów działań pozwala ocenić stopień uaktywnienia takich potencjalnych nośników, jak wydarzenia historyczne czy budynki w procesie przekształcania w dziedzictwo w badanych ośrodkach. Dla potrzeb realizacji celu pracy posłużono się modelem Turnera (1975 cyt.za Czepczyński, 2010), który proces przekształcania krajobrazu podzielił na trzy fazy, a mianowicie identyfikację zasobów (faza separacji), nadawania im znaczeń (transformacji) oraz przyznania rangi dziedzictwa (inkorporacji). Ze względu na szersze znaczenie miejsc pamięci w kontekście podejścia zaproponowanego przez Norę (2009) w analizie uwzględniono także elementy niematerialne, takie jak wydarzenia, mające miejsce w przestrzeni miejskiej.

Wyniki analizy pozwoliły stwierdzić, że:

- potencjalne fizyczne nośniki pamięci przetrwały w różnym stopniu w badanych miastach, szczególnie ze względu na działania nazistów w latach trzydziestych, a także zniszczenia w trakcie II wojny światowej oraz powojenne odrzucenie tego dziedzictwa; zasoby te zostały ograniczone do obiektów mniej reprezentatywnych i nie wyróżniających się w krajobrazie miejskim, takich jak: domy i kamienice mieszkalne i te mieszczące firmy, punkty handlowe i usługowe, a także magazyny;
- eksterminacja ludności żydowskiej i kolejna fala powojennej emigracji Żydów spowodowała przerwanie ciągłości pamięci komunikacyjnej na kilka kolejnych dekad, a całkowita prawie wymiana ludności badanych miast przerwała także tę ciągłość w odniesieniu do osób innego niż żydowskie pochodzenia, co spowodowało dalsze niszczenie najcenniejszych z punktu widzenia historii tej społeczności obiektów, za jakie można uznać cmentarze (które przetrwały wojnę w dość dobrym stanie);
- fazę identyfikacji zasobów można uznać za zrealizowaną, gdyż pierwsze działania na rzecz zabezpieczenia i ochrony przetrwałych zabytków sepulkralnych miały miejsce już w latach osiemdziesiątych, a kontynuację znalazły one w postaci opracowań poświęconych historii mniejszości żydowskiej w ośrodkach Trójmiasta, które ukazywały się

CONCLUSION

The metropolitan area consisting of three cities of different origin and history presents three different cases of the Jewish minority's contribution to the development of the city landscape and different degrees of survival of its memory vehicles. Research on the resources and activities undertaken by various groups allowed an evaluation of how far such potential vehicles have been integrated as historical events or buildings into the heritage. As the framework for the study, the model proposed by Turner was used (1975 cited after Czepczyński, 2010). Turner divided the process of landscape transformation into three phases, namely identification of assets (separation), assigning them meaning (transformation), and elevating them to the level of heritage (incorporation). The model was enriched with nonmaterial elements, such as events taking place in the cityscape, following Nora's approach (2009).

The results of the analysis allowed the following findings to be formulated:

- potential material memory vehicles have survived to different degrees in the three cities under research; this is especially due to the Nazis' activities in the 1930s, but also as a result of war damage and post-war rejection that these assets have been reduced to less representative buildings non-discernible in the city landscape, such as tenement houses, housing enterprises, trading and service venues, and warehouses;
- the extermination of the Jews and another wave of post-war emigration resulted in a discontinuity of the communicative memory for the next few decades, while an almost total shift in the population of the three cities interrupted this continuity, for non-Jewish inhabitants as well, which brought about further damage to the most precious sites, such as cemeteries (which survived the war in quite a good condition);
- the phase of identification of assets can be considered to have been accomplished since the first activities aiming at the legal protection and restoration of cemeteries were undertaken in the 1980s and continued in the 1990s when books devoted specifically to the Jewish minority in the Tricity were published;
- the phase of transformation, namely assigning meaning to potential memory vehicles, was assessed based on the number of commemorations which had emerged in the city on the one hand, and events devoted to the Jewish minority on the other; in this

od drugiej połowy lat dziewięćdziesiątych XX w.;

- fazę transformacji, a więc nadawania znaczeń nośnikom pamięci, oceniono na podstawie stopnia realizacji upamiętnień poświęconych Żydom w krajobrazie miejskim z jednej strony, z drugiej organizacji wydarzeń; w tym wypadku kilkanaście upamiętnień i kilka odbywających się regularnie wydarzeń można uznać za początek tego procesu;
- ostatnia faza przekształcania nośników w dziedzictwo została poddana tylko wstępnej ewaluacji na podstawie oceny stopnia uwzględnienia określonych w pracy obiektów fizycznych i wydarzeń w źródłach poświęconych dziedzictwu żydowskiemu i turystyce; w tym wypadku najbardziej rozpoznawane są pojedyncze obiekty, takie jak Pomnik Kindertransportów, Synagoga we Wrzeszczu i cmentarze w Gdańsku i Sopocie.

Podsumowując, zasoby potencjalnych nośników pamięci o mniejszości żydowskiej w badanych ośrodkach można uznać za duże, aczkolwiek w dużej mierze składające się z nie wyróżniających się w krajobrazie miejskim budynków. Proces ich uaktywnienia jako elementów dziedzictwa i pamięci kulturowej współczesnych mieszkańców rozpoczął się dzięki działaniom podejmowanym głównie przez przedstawicieli gminy, lokalnych społeczników i muzea, a wspieranym przez władze miejskie, jest on jednak bardzo mało zaawansowany. Określenie ostatniego etapu tego procesu, a więc trwałej inkorporacji w dziedzictwo, wymagałoby dalszych pogłębionych badań o charakterze socjologicznym.

case, a few commemorations and annual events can be regarded as the beginning of this phase;

- the last phase of heritagisation was only preliminarily assessed based on the degree to which the identified and commemorated assets have become recognised as tourist assets or part of the Jewish heritage on the national level; in this case, the recognised ones are only individual sites such as the Kindertransport's Memorial, the New Synagogue in Gdansk and cemeteries in Gdansk and Sopot.

In summary, the assets of potential memory vehicles of the Jewish minority in the Tricity can be evaluated as quite considerable, although to a large degree not highly discernible in the city landscape. The process of their activation as elements of heritage and cultural memory has started thanks to representatives of the Jewish community, local activists, and museums, supported by the municipalities. However, it has only advanced to a very small degree so far. Defining the last phase of the process, namely the lasting incorporation into heritage, would require further studies adopting a more sociological approach.

REFERENCES

- Ashworth G.J., 2015: Planowanie dziedzictwa. MCK, Kraków, 116 pp.
- Ashworth G.J. i J.E. Tunbridge, 1999: Old cities, new pasts: Heritage planning in selected cities of Central Europe. *GeoJournal*, 49: 105-116.
- Bielak J., 2003: Wielka Synagoga gdańska An der Reitbahn 11/13 w latach 1887-1939 [in:] *Studia z historii sztuki i kultury Gdańska i Europy Północnej. Prace poświęcone pamięci Doktor Katarzyny Cieślak* (eds): J.Friedrich, E.Kizik, Gdańsk, Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Oddział Gdański: 439-447.
- Bilska-Wodecka E., 2012: Człowiek religijny i związki wyznaniowe w przestrzeni miasta w XX i na początku XXI w. *IGiGP UJ*, Kraków, 304 pp.
- Blacker U., 2019: Memory, the city and the legacy of World War II in East Central Europe. *The Ghosts of Others*. Routledge, New York, 242 pp.
- Bossak-Herbst B., 2009: Antropolis. Współczesny Gdańsk w wymiarze symbolicznym. Wydawnictwo TRIO, Warszawa, 290 pp.
- Bugalski Ł., 2013: Zarys przemian przestrzennych Strefy Reprezentacyjnej Gdańska na podstawie opracowań planistycznych od 1866 r. [in:] *Do Jutra! Gdański skok w nowoczesność* (ed): K. Gutfrański, Instytut Sztuki Wyspa, Gdańsk: 532-557.
- Cosgrove D., Daniels S., 2004: Introduction: iconography and landscape [in:] *The iconography of landscape. Essays on the symbolic representation, design and use of past environments* (eds.): D. Cosgrove, S.Daniels, Cambridge, Cambridge University Press: 1-10.
- Czepczyński M., 2010: Gdańskie krajobrazy pamięci i zapomnienia: (re)interpretacje przestrzeni miejskiej ostatnich 20 lat. *Kultura i Edukacja* 3 (77): 142-155.
- Domańska H., 1991: Kamienne Drzewo Płaczu. Gminy żydowskie województwa gdańskiego, ich dzieje i zabytki, Gdańsk, 120 pp.
- Domańska H., 1994: Kadisz gdańskich kamieni: dzieje Trójmiejskiej gminy żydowskiej do roku 1943. Agencja Wydawnicza Tu, Warszawa, 128 pp.
- Domańska H., 2001: Zapomniani byli w mieście. *Dzieje Sopockich Żydów w XIX i XX w.*, Warszawa, 163 pp.
- Domańska H., Lifsches L., 1997: Żydzi znad Gdańskiej Zatoki, Agencja Wydawnicza Tu, Warszawa, 351 pp.
- Drozd J., 2007: Społeczność żydowska Gdyni w okresie międzywojennym. *Verbi Causa*, Gdynia, 496 pp.
- Duda-Seifert M., 2016: Wydarzenia jako etniczna atrakcja kulturowa – nowy trend w turystyce eventowej na przykładzie mniejszości żydowskiej w Polsce *Ekonomiczne Problemy Turystyki* 1 (33): 235-246.
- Dymnicka M., Kajdanek K., 2018: Rola dziedzictwa wielokulturowego w świadomości miejskich aktorów. Przykład Gdańska i Wrocławia. *Przegląd Socjologiczny* 67 (1): 73-95.
- Dymnicka M., Parteka T., 2010: Wytwarzanie przestrzeni metropolitalnej Trójmiasta, *Studia Socjologiczne* 3 (198): 179-202.
- Echt S., 2012: *Dzieje Żydów gdańskich*, Wydawnictwo Oskar, Gdańsk, 536 pp.
- Erl A., Rigney A., 2006: Literature and the production of cultural memory: Introduction. *European Journal of English Studies* 10 (2): 111-115.
- Gruber E., 2004: *Odrodzenie kultury żydowskiej w Europie*. Pogranicze, Sejny, 267 pp.
- Gruber R.R., 2007: *Jewish Heritage Travel. A Guide to Eastern Europe*. National Geographic Society, Washington, 338 pp.
- Halbwachs M., 1969: *Społeczne ramy pamięci*. PWN, Warszawa, 436 pp.
- Hejger M., 1999: Ludność żydowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1945-1951. *Słupskie Studia Historyczne* 7: 137-156.
- Jałowiecki B., 2009: Magia miejsc [in:] *Fenomen Genius loci tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym* (ed): B. Gutowski, Agencja Reklamowo-Wydawnicza Arkadiusz Grzegorzczak, Warszawa: 9-14.
- Jarczewski P., 2010: *Cmentarz Żydowski – pamięć przywrócona*. (1.11.2010). Online: <http://ibedeker.pl/spacery/cmentarz-zydowski-pamiec-przywrocona/>
- Kapralski S., 2010: Pamięć, przestrzeń, tożsamość. Próba refleksji teoretycznej [in:] *Pamięć, przestrzeń, tożsamość* (ed): S. Kapralski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa: 9-46.
- Kozioł A., Trelka M., Florjanowicz P., 2013: Społeczno-gospodarcze oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Raport z badań społecznych. *Narodowy Instytut Dziedzictwa*, Warszawa, 96 pp.

- Kryciński S., Olej-Kobus A., Kobus K., 2011: Zabytki kultury żydowskiej w Polsce. Przewodnik. Carta Blanca, Muzeum POLIN, Warszawa, 448 pp.
- Kula M., 2002: Nośniki pamięci historycznej. Wydawnictwo DiG, Warszawa, 320 pp.
- Nilsson P.A., 2018: Impact of Cultural Heritage on Tourists. The Heritagization Process. Athens Journal of Tourism 5 (1): 35-54.
- Nora P., 2009: Między pamięcią i historią: Les lieux de Mémoire. Archiwum 2: 4-12.
- Omilanowska M., Majewski S., 1997: Gdańsk i Pomorze Wschodnie. Wydawnictwo Wiedza i Życie, Warszawa, 296 pp.
- Piechotka M., Piechotka K., 2004: Oppidum Judaeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej. Wydawnictwo Krupski i Spółka, Warszawa, 296 pp.
- Popiołek B., Chłosta-Sikorska A., Słaby A., 2015: Historia – pamięć – tożsamość w edukacji humanistycznej. T. 3. Pamięć człowieka, pamięć miejsca, miejsca pamięci. Wydawnictwo Libron, Kraków. Prace Naukowe Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, 632 pp.
- Rudziński G., 2015: Gdańsk, Sopot, Gdynia i Malbork. Wydawnictwo Parma Press, Marki, 128 pp.
- Rybicka E., 2011: Pamięć i miasto. Palimpsest vs. pole walki. Teksty Drugie 5: 201-211.
- Saryusz-Wolska M., 2009: Wprowadzenie [in:] Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka (ed.): M. Saryusz-Wolska, UNIVERSITAS, Kraków: 7-37.
- Saryusz-Wolska M., 2010: Pamięć kulturowa Gdańska i Wrocławia. Doświadczenia i ślady [in:] Pamięć, przestrzeń, tożsamość (ed.): S. Kaprański, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa: 239-256.
- Saryusz-Wolska M., 2011: Asymetrie pamięci: Gdańsk i Wrocław [in:] Spotkania czasu z miejscem. Studia o pamięci i miastach (ed.): M. Saryusz-Wolska, Warszawa, Wydawnictwo UW: 221-356.
- Stankiewicz J., 1979: Odbudowa zabytkowych zespołów Gdańska po 1945 r. Ochrona Zabytków 32/3 (126): 177-191.
- Szmytkowska M., 2014: Potencjał trójmiejskiej przestrzeni metropolitalnej – pola integracji i dezintegracji. Studia Miejskie 13: 27-36.
- Szpociński A., 2018: Upamiętnienia [in:] Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej (eds): Z. Bogumił, A. Szpociński, Inst. Studiów Politycznych PAN, Wyd. Naukowe Scholar 9: 17-28.
- Tanaś S., 2011: Miejska przestrzeń pamięci [in:] Turystyka. Księga jubileuszowa w 70 rocznicę urodzin Prof. Stanisława Liszewskiego (ed:) B. Włodarczyk, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź: 121-133.
- Targowski W., 2018: Dziedzictwo substancji materialnej miasta jako czynnik budujący warunek kontynuacji w kształtowaniu tożsamości gdańszczyzny. Studia KPZK 192: 367-383.
- Traba R., 2009: Pamięć zapisana w kamieniu, czyli krajobraz kulturowy jako palimpsest [in:] Dziedzictwo Kresów – nasze wspólne dziedzictwo? (ed:) J. Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury: Kraków: 273-280.
- Wieczerek J., 2018: Rozmieszczenie i gęstość zaludnienia Obszaru Metropolitalnego Gdańsk-Gdynia-Sopot. Prace i Studia Geograficzne 63/4: 41-52.
- Zieliński M., 2013: Aktywność społeczności lokalnych wobec chaosu przestrzennego w miastach. Teka Komisji Urbanistyki i Architektury PAN w Krakowie 41: 183-195.
- <https://sopocianie.muzeumsopotu.pl>
- <https://sztetl.org.pl>
- <https://www.gdansk.pl>
- <https://www.gdynia.pl>
- <https://www.sopot.pl>